

Mål & Mæle · 4

15. årgang 1992

Afasi

Vi tager det for givet, at vi kan tale og forstå vort eget modersmål. I det daglige stiller sproget sig automatisk til rådighed for vore tanker, og vi behøver ikke at tænke over, at vi kan udtrykke os ved talens brug eller forstå, hvad andre siger. – Hvad sker der, når man ikke mere kan stole på, at man har sproget til rådighed?

side 6

Jødekager

Underligt, at netop *jødekager* hører til vort centrale julebagværk. Der må stikke noget sprogligt under! Der er valmuefrø på franskrødet, men hvorfor hedder det så *birkes*? Hvorfor kan man ikke købe wienerbrød i Wien? Læs om dette og om den hidtil strengt hemmeligholdte forbindelse mellem islam og giffelen

side 15

Penge

har været emne for artikler i de seneste to numre af Mål & Mæle. Det udløste en tredje artikel fra en læser, nemlig om ord for penge og mønter uden for det danske område. Læs om klingende mønt fra hele verden

side 23

Anders Celsius, Robert Diesel og den 7. jarl af Cardigan er personlige bekendte af Mål & Mæles redaktion. Men vi vil gerne udvide bekendtskabskredsen

side 30

»Det er 40 år siden, og de jeg skulle spørge, er døde.« De troede måske også, at det skulle være *dem* og ikke *de* i denne sætning? Læs Sprogligheder og bliv klogere og mere forvirret

side 4

Sprogligheder 2

Afasi 6

Nutid eller datid? . . 13

Morgenbrød og
Wienerbrød 15

Nitten hundrede
tooghalvfems 22

De kære penge 23

Anders Celsius 30

Sprogviden 32

Mand vil være mester i fremmede sprog, og hafver ikke endnu lærd sit eget. Det holdes skammelig, om nogen forseer sig med en bogstav i andre sprog, men i vort eget forsee vi os mogsen [næsten] i hvert oord. Vi foracte os selv, og derfor foractes.

Peder Syv
(1631-1702)

SPROGLIGHEDER

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen, Ole Togeby og Carsten Elbro. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Ina Nielsen

Institut for Almen og Anvendt
Sprogvidenskab

Københavns Universitet
Njalsgade 86, 2300 København S

og mærk kuverten Sprogligheder.

? Katalogen eller kataloget

En af de få gratis glæder er at ringe til Det Kongelige Bibliotek og bestille institutionens periodiske tryksag »Magasinet«. Ingen ved det, og De må endelig ikke sige det til nogen, for så bliver det nok sparet væk.

Ved læsning af publikationen er jeg stødt på en ejendommelighed, som De måske vil forklare nærmere. Der skrives altid *en katalog* og *katalogen*. Det er jeg alligevel aldrig stødt på andre steder – er De?

Mange fag har sikkert specialudtryk. Tænk bare på »en buks«, »en brille« eller »en sko«. Men her er der jo tale om flertal og ental, som blan-

des sammen. Hvad er det der sker når fælleskøn og intetkøn skifter plads?

Skaber bibliotekarerne sig – eller?

Venlig hilsen

K. Brauer

! Kære Kurt Brauer

Jo, der er nogle få andre steder hvor man kan støde på fælleskønsformen *en katalog/katalogen*. For eksempel Københavns Universitet, som to gange om året udgiver sine lektionskataloger, dvs. fortegnelser over fakulteternes eller de enkelte institutters undervisningstilbud.

Man kalder stadig en sådan tryksag for *en lektionskatalog*, men de fleste yngre siger naturligvis *et lektionskatalog/lektionskataloget*, i intetkønsform.

Ordet stammer fra græsk, hvor det er hankøn, og havde ordet fulgt de andre på *-log*, skulle vi have holdt fast ved *en katalog*. Tænk på *en epilog*, *en dialog*, *en prolog*, *en nekrolog*: de er allesammen fælleskøn.

Katalog begyndte at skifte køn i dansk allerede o. 1700, men det er nok ikke til at sige noget sikkert om årsagen. Når et græsk hankønsord som *okeanos* bliver intetkøn i dansk: *et ocean/oceanet*, er der den rimelige forklaring at ordet betyder det samme som det gamle intetkønsord *hav*; den slags afsmitninger er velkendte. Men hvad skulle *katalog* være påvirket af? Der er i øvrigt det sære at det latinske hankønsord *index*, der jo i betydning

ligger tæt på *katalog*, også er blevet til intetkøn i dansk!

EH

? Kongeligt sprogtabu

Når der er en *konge*, så er der også en *dronning*, og ægteparret kaldes *kongepar*. Når der er en dronning uden konge (men med en prins), danner de to *regentparret*. Når de to holder sølvbryllup, kaldes det *kongeligt sølvbryllup*, men hvor er kongen henne? *De kongelige* kan henvise til regentparret plus/minus søn(ner) plus/minus dronningens mor. I stedet for *kongelig* kan også *royal* bruges; sidstnævnte dog også om ikke-kongelige personer (fx løberen Carl Lewis). Wilhelm Havers (1879-1961) ville have haft flere eksempler til bogen »Sprachtabu«.

W. W. Schumacher
Gadstrup

! Ordet *kongelig* er rigtignok afledt af *konge*. Men endelsen *-lig* betyder 'som har skikkelse af, som har at gøre med', ikke 'med deltagelse af' eller lignende. Derfor kan man godt gå i *Det Kongelige Teater* og *more sig kongeligt* uden selv at være konge, og uden at der er en konge til stede i teatret. Det er også sædvane at tiltale medlemmer af den kongelige familie med *Deres kongelige højhed*, f.eks. *Deres kongelige højhed prins Henrik*.

Tilsvarende kan man tale om *de borgerlige* i Folketinget uden dermed at påstå, at alle er borgere i snæver forstand; der er sandelig også både bønder og fiskere blandt de borgerlige. Og omvendt er der selvfølgelig borgere også blandt de ikke-borgerlige.

Hvis alt, hvad der bliver kaldt *naturligt*, skulle være hentet lige ud af naturen, så måtte man også undre sig over, at et firma kan annoncere med, at de

fremstiller 'den naturlige pleje til kunstige tænder'. Hvordan kan naturen være indblandet i kunstige tænder?

Der er således intet i vejen for at tilslutte sig den almindelige brug af betegnelsen *de kongelige* om den kongelige familie – eller at tale om fx kongeligt bryllup, selv om det står mellem en prins og hans kæreste. Det er en sprogbrug, der svarer godt til brugen af *-lig* i tilsvarende forbindelser. Og der er således ikke tale om noget særligt sprogligt tabu knyttet til kongehuset. Tabubelagte ord er i Havers forstand ord for f.eks. dyr, legemsdele, guder og dæmoner, som man ikke kan nævne direkte på grund af religion eller overtro.

Jeg har ladet mig fortælle, at der bl.a. i Danmarks Radio skulle være medarbejdere, der tror, at *royal* er en mere neutral betegnelse end *kongelig*. Det er noget guddommeligt sludder – sagt uden at jeg dermed regner med at have fornærmet nogen gud.

CE

? En billig pris, de eller dem, og gruppesammensætninger

Her er tre problemer, jeg kunne ønske mig en vurdering af: 1) »En billig pris«. Denne sprogbrug er, så vidt jeg kan bedømme, efterhånden ved at være enerådende i medierne. Ifølge Nudansk Ordbog (10. udg. 1979) er det også »nudansk sprogbrug« (vel forstået: acceptabel nudansk sprogbrug!?) at sige/skrive sådan; så det er nok mig (53 år), der er gammeldags, når jeg synes, at det er bedre/mere logisk at tale om en lav eller en høj pris? 2) *de/dem*. Der er vist en »de-tendens« i disse år; men jeg må indrømme, at jeg (der ellers skulle være en ret habil sprogburger) finder spørgsmålet om »de« kontra »dem« for et af de vanskeligste i vort modersmål overhoved-

det. Jeg vedlægger et eksempel (fra »Samvirke«, maj 1992), hvor Anders Bodelsen (en yderst habil sprogbruger, må jeg formode!) bruger »de«, hvor jeg ville have skrevet »dem«. 3) *Gruppesammensætninger*. Ifølge Retskrivningsordbogen (1986, §63d) skal der bindestreg mellem næstsidste og sidste ord. Fx vedrørende patienter, der lider af sygdommen morbus Bechterew: »morbus Bechterew-patienter«. Jeg kan godt se logikken, men har altid fundet reglen æstetisk utiltalende. Mon der er en tendens til, at man, hvor det ikke kan give anledning til tvivl, udelader bindestregen? Se vedlagte eksempel fra »Helse«, maj 1992.

Med venlig hilsen
Knud Højgaard
Frederiksberg

! Kære Knud Højgaard

1) *En billig pris* er naturligvis ikke en-
rådende sprogbrug i medierne, men
den er unægtelig meget udbredt.

Da *billig* i de normale forbindelser i
moderne dansk betyder 'som koster få
penge' (billige varer, et billigt tilbud,
en billig frakke), så er der naturligvis
noget ulogisk i at tale om *en billig pris*
og *en billig penge*.

Den oprindelige betydning af *billig*
er 'passende', 'rimelig'; ordet er be-
slægtet med *billed*, og de to ords
gamle fællesbetydning er noget med
ting der svarer til hinanden, nemlig bil-
ledet til virkeligheden og prisen til va-
ren. Og det vil sige at *billige priser* er
det oprindelige udtryk, med den gamle
betydning af *billig*.

Så kan man jo vælge imellem at
glæde sig over denne lille rest tidligt
middelalderligt talesprog – eller at
ærgre sig over *en billig pris*, som fra et
nutidigt synspunkt er en lidt skæv
dannelse.

2) Der er ganske rigtigt megen forvir-
ring med *de/dem*, *han/ham* osv. Det
har der været de sidste 100 år, og der
er ingen udsigt til at grammatikken
falder på plads foreløbig. Hvis De vil
læse noget overkommeligt om proble-
merne, kan jeg henvise til Politikens
»Håndbog i Nudansk« (2. udg. 1991)
side 102-7 og Erik Hansen: »Rigtigt
Dansk« (1988) side 62-67.

Så er der Bodelsen-citatet: »Men det
er næsten fyrre år siden, og de jeg
skulle spørge er for længst døde.« Jeg
går ud fra at De mener at den ellers
sikre og habile Bodelsen har kikset og
er kommet til at skrive *de* for det kor-
rekte *dem*.

Der kan man se hvor forvirret situa-
tionen er, for Bodelsen er skam klinisk
korrekt i sit valg af bøjningsform: *de*
jeg skulle spørge er grundled i sætnin-
gen, nemlig for udsagnsleddet *er døde*,
og så kræver den konservative korrekt-
hed *de*-formen. Anderledes hvis det
havde været »men dem jeg skulle
spørge kan jeg ikke komme i forbin-
delse med«. Vi er nået dertil at det
ukorrekte en gang imellem lyder mere
naturligt end det korrekte!

3) Mht. typen *morbus Bechterew-*
patient er vi ved et problem som vor
retskrivning ikke kan løse på en til-
fredsstillende måde. Den valgte løsning
er, som De skriver, strengt logisk og
konsekvent: Når *USA* og *rejse* skal
hægtes sammen med en bindestreg,
bliver det *USA-rejse*; og når *de facto*
og *anerkendelse* skal forbindes på
samme måde, bliver det naturligvis *de*
facto-anerkendelse. Tilsvarende med
væg til væg-tæppe, *Rasmus Rask-*
Instituttet, *slå på tæven-film* osv.

Det utilfredsstillende er at denne
skrivemåde virker som om *facto* og
anerkendelse hører tættere sammen
end *de* og *facto*, og tilsvarende i de an-

dre eksempler. Men alle andre løsnin-
ger er også dårlige.

Vi tager et par af dem. Man kunne
sætte bindestreg mellem alle leddene:
*de-facto-aner kendelse, væg-til-væg-
tæppe, morbus-Bechterew-patient*;
dette ville fejlagtigt signalere en betydningsmæssig sideordning af leddene, som i *det sort-rød-gyldne flag* (hvor bindestregerne er korrekte).

Man kunne også udelade bindestreg: *de facto anerkendelse, væg til væg tæppe, morbus Bechterew patient*; denne løsning er dårlig fordi leddene både grammatisk og betydningsmæssigt udgør en sammensætning og derfor bør skrives i ét ord ligesom andre sammensætninger.

Endelig kunne man indføre lette og tunge bindestreger: *de-facto = anerkendelse, væg-til-væg = tæppe, morbus-Bechterew = patient*. Det er vistnok meget klart og logisk, men ikke særlig kønt – og desuden ville ideen kræve en ændring af den gældende bekendtgørelse om retskrivningen.

Som sagt, der findes ikke nogen god løsning på vort problem, og folk gør nok lige hvad der falder dem ind på dette punkt. Lad os glæde os over at det ikke er noget vigtigt!

EH

? Fra Ringsted af

Det ville være dejligt at få svar på følgende spørgsmål: »Hun kommer fra Ringsted af« – hvorfra stammer »af'et«? Er det dialekt, eller er det blot ukorrekt sprogbrug?

Kunne det lade sig gøre at få repeteret reglerne for brugen af »sin« og »hans/hendes«? Og kan man tænke sig, at udviklingen efterhånden vil føre til, at man holder op med at skelne mellem de to – på jysk har man så vidt

jeg ved klaret sig med »hans« alene i århundreder?

Med venlig hilsen
Vera Serlev
Kbh. N.

! Kære Vera Serlev

Forbindelser som *fra Ringsted af, fra sidste vinter af* og *lige fra vuggen af* må nok siges at være både dialektale og lidt gammeldags. Men enkelte udtryk er da vist fuldt anerkendt som korrekte i rigsmålet: *fra nu af, fra da af, fra grunden af* og måske et par stykker til.

Efter min mening findes der endnu ikke nogen god forklaring på hvordan denne konstruktion er opstået.

Det er ikke til at forudse hvad der vil ske med *sin/sit/sine* over for *hans, hendes, dens, dets, deres*. Det er et område hvor det danske sprog aldrig har været stabilt, men det virker som om der er opstået endnu mere uro de senere år. Man hører, også hos omhyggelige sprogbrugere, sætninger som: »Partiet har adskillige oprørere i dets midte« (hvor det korrekt jo er *sin*); og omvendt: »Da alle tilstedeværende havde afgivet sin stemme ...« (hvor det skulle have været *deres*). Men som sagt, det er ikke til at se hvordan det ender.

Det vil fylde for meget at repetere reglerne for *sin/hans*. Men man kan læse dem i Politikens »Håndbog i Nudansk« (2. udg. 1991) side 393-97 og i Erik Hansen: »Rigtigt Dansk« (1988) side 155-59.

EH

Afasi

– at miste sproget helt eller delvis efter en hjerneskade

De fleste af os tager det for givet, at vi kan tale og forstå vort eget modersmål. I det daglige stiller sproget sig automatisk til rådighed for vores tanker, og vi behøver ikke reflektere over evnen til at udtrykke os med talens brug eller evnen til at forstå, hvad andre siger.

Når man får afasi, kan man ikke længere stole på, at sproget bare er der, når man har brug for det. Ved afasi påvirkes evnen til selv at tale eller at forstå andre, og problemerne griber også ind i evnen til at skrive og læse.

Afasi opstår som følge af en pludseligt opstået beskadigelse af hjernen hos en tidligere rask og normalt fungerende person. Årsagen kan f.eks. være en blodprop i hjernen, en hjerneblødning, en trafikulykke, hvor hovedet kvæstes eller en hjernesvulst, der må bortopereres. Blodpropper er den almindeligste årsag til afasi, og da blodpropper hyppigst forekommer blandt ældre mennesker, er der mange ældre blandt afasiramte. Men afasi kan også forekomme hos unge mennesker. I Danmark får ca. 2.000 mennesker hvert år en hjerneskade der betyder at de skal leve videre med et helt eller delvist tab af sprog-evnen. Skønsmæssigt anslås antallet af afatikere i Danmark til ca. 20.000 mennesker.

Det er et stort traume i et menneskes liv at få afasi. Tabet af evnen til at kommunikere ved hjælp af det talte og skrevne sprog griber voldsomt ind i tilværelsen: forholdet til familien, venner og bekendte, jobbet og ønskerne for fremtiden berøres. Den afasiramte person kan i mange tilfælde i øvrigt fungere normalt følelsesmæssigt og intelligens-

mæssigt, men har måske lammelser i højre side af kroppen eller specielle synsproblemer.

Sproget og hjernen

Afasi opstår i reglen kun, hvis den venstre side af hjernen beskadiges – uanset hvilken årsag der ligger til grund for hjerneskaden. Det har længe været kendt, at sprog-evnen afhænger af den venstre hjernehalvdel hos over 95% af alle højrehåndede mennesker. Når det gælder venstrehåndede personer, er det mindre velbeskrevet, hvilken hjernehalvdel der er vigtigst for sprog-evnen. Der ser ud til at være forskellige grupper af venstrehåndede, hvoraf en stor del især er afhængige af venstre hjernehalvdel ligesom højrehåndede, mens andre har højresidig eller dobbeltsidig repræsentation af sproget.

For alle mennesker gælder det, at den venstre side af hjernen styrer den højre side af kroppen. Omvendt styres den venstre side af kroppen af den højre hjernehalvdel. Derfor vil det ofte være tilfældet, at en afatiker udover sprogforstyrrelserne tillige har lammelser i højre hånd eller ben eller højre side af ansigtet.

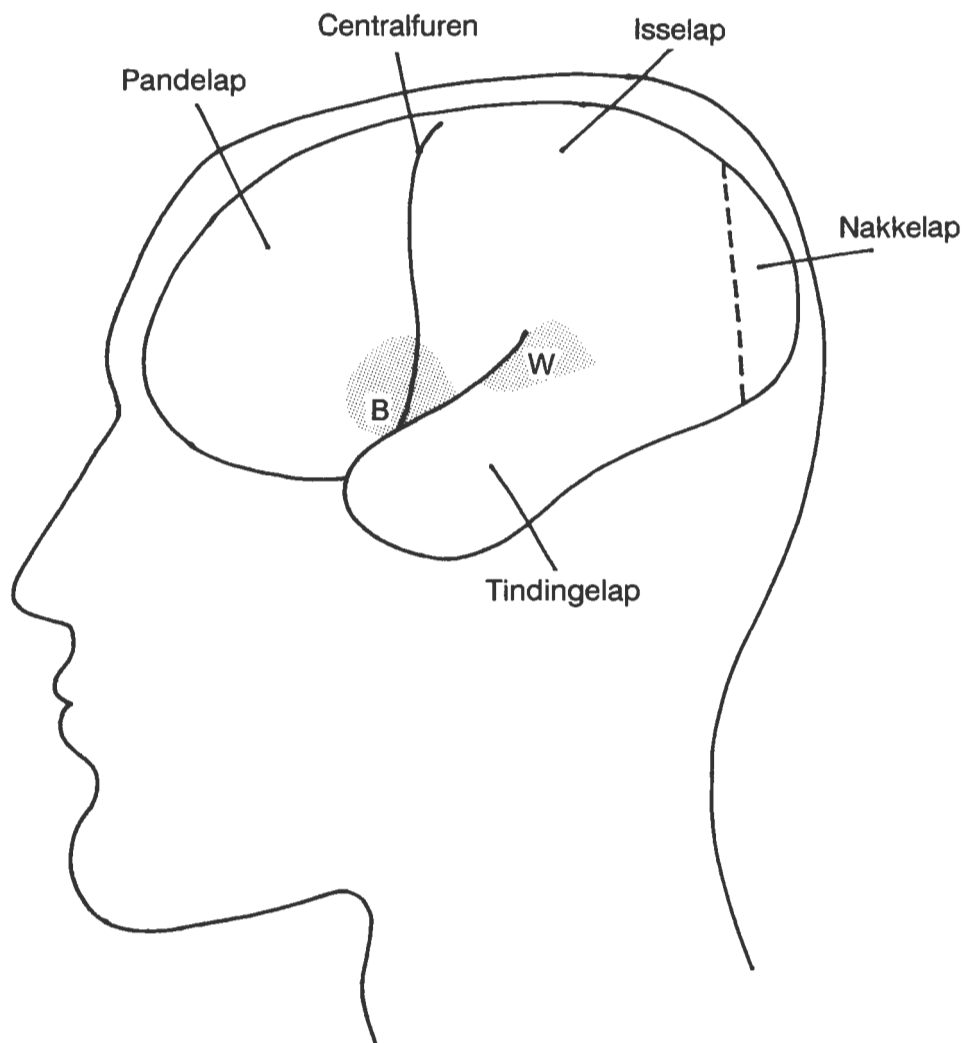
Delvis lammelser af ansigtsmusklerne herunder af mund og taleorganer vil naturligvis medføre vanskeligheder ved at tale – eller rettere udtale sproglyd og ord. Sådanne vanskeligheder betegnes som »dysartri«. Det er vigtigt at skelne imellem afasi og dysartri. Dysartri kan ligesom afasi skyldes en hjerneskade, men forstyrrelserne begrænser sig til sprogets motoriske udførelse og der er ingen problemer med at finde ord

og danne sætninger, med at forstå, hvad andre siger, eller med at læse og skrive.

Ved afasi er det selve sprogfunktionen, der er ramt. Set udfra en sprogvidenskabelig synsvinkel kan symptomerne beskrives som forstyrrelser på sprogets lydlig, grammatiske eller betydningsmæssige niveauer. Interessant nok lader det til, at sætningsmelodi og

forståelse af ytringers funktion ikke berøres af skader i den venstre hjernehalvdel, men derimod kan forstyrres ved højresidige skader.

Før i tiden talte man om, at »sprogcentret« fandtes i den venstre hjernehalvdel, eller mere specifikt om at »talecentret« var lokaliseret i Brocas område og »forståelsescentret« i Wernickes om-

Figur 1. Den venstre hjernehalvdel set fra siden. B: Brocas område, W: Wernickes område.

råde (se figur 1). Nu formulerer man sig mere forsigtigt, blandt andet fordi det står klart, at hjernen ikke fungerer som en samling af hinanden uafhængige centre, der varetager hele overordnede færdigheder som tale, forståelse, læsning og skrivning. Der er snarere tale om, at flere områder af hjernen må yde hver deres specifikke bidrag til udførelsen af en given færdighed – på samme måde som en musikalsk symfoni består af et nøje tilrettelagt forløb med bidrag fra forskellige grupper af instrumenter.

Klassifikation af afasien

I den akutte fase i dagene efter skaden kan afatikeren være helt ude af stand til at tale eller forstå. I de følgende uger eller måneder sker der i reglen en hurtig bedring. Herefter tager fremskridtene af i fart og er mere afhængige af stimulering og træning. Symptomerne ved afasi kan være meget forskellige og afhænger af, hvor i den venstre hjernehalvdel skaden er lokaliseret, men også af, hvordan det enkelte menneske forholder sig til problemerne og forsøger at kompensere for dem.

Traditionelt skelner man mellem forskellige afasiformer, og i mange tilfælde kan sprogvanskelighederne klassificeres efter disse. Der er imidlertid forskel på, hvordan sprogforstyrrelserne beskrives og forklares, alt efter hvilken teori man følger. Nogle bruger at skelne mellem »ekspressiv« og »impressiv« afasi. Ved ekspressiv afasi skal forstås, at afatikeren har svært ved at udtrykke sig; ved impressiv afasi, at han har problemer, med at forstå andre. De fleste afatikere har både udtryks- og forståelsesvanskeligheder og derfor tjener denne opdeling mest til at minde andre om, hvorvidt afatikeren vanskeligheder ved selv at udtrykke sig er relativt større eller mindre end hans vanskeligheder ved at forstå andre.

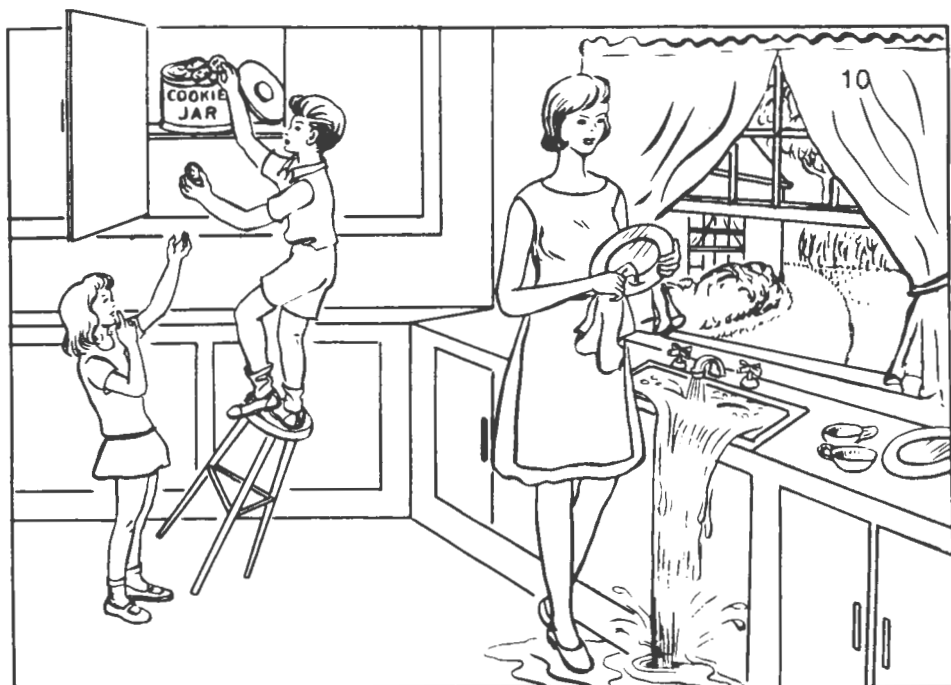
Ikke-flydende og flydende tale

En anden opdeling, som kommer tættere på afasiens symptomer og sammenhængen mellem disse, består i at skelne mellem afasi-former, hvor talen er »ikke-flydende« og afasi-former, hvor talen er »flydende«. Denne skelnen stemmer til en vis grad overens med, hvor hjerneskaden er placeret i den venstre hjernehalvdel, og kan også relateres til de mere specifikke afasiformer, som opstilles indenfor forskellige teorier.

I figur 2 er vist et billede, der benyttes i en almindeligt anvendt afasi-undersøgelse samt eksempler på en beskrivelse af billedet fra to afatikere med henholdsvis ikke-flydende og flydende afasi. Afatikere med ikke-flydende tale har hyppigst fået en hjerneskade foran centralfuren i det område af hjernen, som betegnes pandelappen – se figur 1. En typisk afasi-form med ikke-flydende tale er Brocas afasi, hvor læsionen er placeret i Brocas område som vist i figur 1.

Ved ikke-flydende tale forstås, at afatikeren aldrig eller kun sjældent kan udtrykke sig i vendinger og sætninger af normal længde. Der kan være forskellige sværhedsgrader, og i nogle tilfælde kan afatikeren tale være begrænset til en bestemt meningsløs stavelse eller et bestemt ord, som kan gentages med varierende betoninger. Andre afatikere har måske en stor mængde forskellige ord til deres rådighed, men kan kun udtrykke sig med ét ord ad gangen eller med lejlighedsvis sammensætninger af 2-3 ord.

Afatikerens udtale af den enkelte lyd kan være forvansket, og det kan synes som om, overgangen mellem lyd eller ord er træg og besværet. Nogle afatikere har således problemer med at skifte fra den ene lyd eller det ene ord til det næste, og hænger fast i en gentagelse af det, de lige har sagt, til deres egen store frustration. Andre afatikere med ikke-flydende

Figur 2 »Småkagetyveriet« fra Goodglass og Kaplan *The Assessment of Aphasia and Related Disorders*. Philadelphia: Lea and Febiger, 1983.

Afatiker med ikke-flydende tale:

»Ja, ja ... dreng ... og pige ... og mor. Ja ... kager ... og ja, vælte ... stolen, ... ja, og ... ta- ... ta ... tallerken. Vasser op, ja.«

Afatiker med flydende tale:

»En drenge ... en dreng sidder her og prøver at kigge på hvad er ... Drengen falder ned, prøver og tager ad for ... Han står på en ... en en en en ... Han er stået udenfor og prøver for at få fat i det ... i ... kage. Og der giver [uforståeligt] kager ned til s ... datteren, må jeg hellere sige det. Men der sker der det, han ... drenger ... han var ved at falde ... nej, han var ved at falde af den her ... hvad hedder den ... [undersøger: »en skammel«] ... en skammel ... en skamlet af. Og hvad der så sker, det ved vi altså ikke noget om det. Ved siden af har moderen står udenfor ... og vasket sin ... jeg vil sige det er en tallerken, skal vi sige det. Og der er han kommet til at lægge, han har lægget – han har lægget ... øh ... vand nedefra ... ned af ... fra, sludder. Han har glemt ... han er ved at ... er at lukket vandet op, nej ned, ned – omvendt. Han har ikke set ... han har ikke set børnene hernede nu. Derefter der ved jeg ikke.«

tale har vanskeligt ved overhovedet at sætte i gang – især de trykssvage stavelser i ordene er svære at starte på. Det gælder for de fleste afatikere med ikke-flydende tale, at navneord i form af betegnelser for konkrete genstande og personer udgør en stor del af deres tale. Udsagnsord – især i bøjede former – forekommer sjældnere, og grammatiske småord som f.eks. kendeord, stedord og biord er sat sammen, er den grammatiske konstruktion gerne ufuldkommen eller mangler helt.

Afatikere med såkaldt flydende tale har i reglen fået en hjerneskade i områderne bagved centralfuren (se figur 1). Ved flydende tale forstås, at afatikeren med jævne mellemrum kan sige sætninger af normal længde. Ordene og grammatikken er ikke nødvendigvis korrekte, men længden er indenfor det normales rammer. Ligesom ikke-flydende tale kan flydende tale dække over mange varianter og grader af sprogvanskeligheder. I de sværeste tilfælde kan talen være helt sort og »sætningerne« bestå udelukkende af uigenkendelige ord, uden at den afasi-ramte selv er helt klar over dette. I mindre svære tilfælde er indholdet nemmere at forstå, men der kan være ord, som måske kan genkendes eller gættes ud fra sammenhængen, men den lydlige form er forkert (f.eks. »gulvpætte« i stedet for »gulvtæppe« eller »hjelpestærv« i stedet for »faldskærm«). I nogle tilfælde er afatikeren ikke selv klar over disse fejl, i andre tilfælde ved han, der er noget galt med ordet, men kan ikke komme med den rigtige form. Dette gælder også for de afatikere, som fejlagtigt siger et andet (lydligt korrekt) ord, end det de mener. Typisk et ord, som minder om mål-ordet i betydning, f.eks. »bror« i stedet for »søster«, »han« i stedet for »hun«. Andre afatikere siger aldrig forkerte ord i deres tale, men tøver eller tyer til om-

skrivninger og generelle ord som »den der, jeg bruger, når jeg skriver det ned ...« og »tingen jeg viste dig i går«, når de støder på problemer med at huske et bestemt ord, f.eks. kalender«.

Den flydende tale kan i lette tilfælde være næsten normal i grammatisk henseende. Når grammatikken ikke er normal, kan man bedre beskrive den som afvigende end som forenklet eller manglende. Til forskel fra den ikke-flydende tale indeholder den flydende tale hyppigt tilløb til flerledede sætninger med både under- og sideordning, men småordene og bøjningsendelserne kan være forkerte, og forskellige grammatiske konstruktioner blandes sammen.

Forståelsesproblemer

De fleste afatikere har udover talevanskeligheder også problemer med at forstå talt sprog i større eller mindre grad. Det er specielt skader i den venstre tindinge-lap, som giver svære forståelsesproblemer (se figur 1). Forståelsesproblemer ses derfor hos mange afatikere med flydende tale. Måske er der en sammenhæng mellem forståelsesvanskeligheder og en manglende erkendelse af fejl i egen tale. En klassisk afasiform, Wernickes afasi, hvor skaden ligger i Wernickes område i tindinge-lappen, er netop karakteriseret ved svære forståelsesvanskeligheder og flydende tale præget af lydligt forvanskede ord. Afatikere, hvis skade er begrænset til den venstre pande-lap, f.eks. med Brocas afasi, kan derimod have få og diskrete forståelsesproblemer, selvom deres egen tale er meget sparsom. Svære taleproblemer er med andre ord ikke altid forbundet med svære forståelsesproblemer.

Forståelsesvanskeligheder kan berøre forskellige niveauer eller aspekter af sproget. Ved skader i tindinge-lappen er det i reglen evnen til at skelne sproglyd,

som er forstyrret – uden at afatikeren har nedsat hørelse. Afatikere kan selv fortælle, at det er, som om alle pludseligt taler et fremmed sprog. Nogle afatikere kan godt skelne sproglyd, hvilket bl.a. fremgår af deres evne til at gentage ord. Men de kan ikke altid forbinde ordlyden med en præcis betydning. For andre igen opstår forståelsesproblemerne, når sætningerne bliver for lange, og der tales hurtigt, og for andre igen kan det være specielle grammatiske konstruktioner, der volder problemer.

Måske sker det også for nogle afatikere, at deres forståelse af ord bliver mere konkret og situationsbundet. Ordets analyserende og abstrakte egenskaber er mindre tilgængelige, som f.eks. forholdet til andre ord, der betegner overbegreber, underbegreber, modsætninger og lignende. Her kan tænkningen muligvis også blive mere konkret og associerende til hele situationer, snarere end analytisk, men det er yderst vanskeligt at undersøge tænkning uafhængigt af sproget, og der er delte meninger om dette svære spørgsmål.

Læsning og skrivning

Man møder af og til den misopfattelse, at læse- og skriveevnen er helt selvstændige færdigheder, uafhængige af evnen til at tale eller forstå. Selvom de har deres selvstændige komponenter og organisation som følge af det visuelle element og håndens rolle, så er læsning og skrivning i høj grad afhængige af sprogfunktionen.

De forstyrrelser, afatikeren har med hensyn til tale eller forståelse griber også ind i det skrevne sprog. Afatikere med ikke-flydende tale vil sjældent kunne udtrykke sig mere flydende, dvs. med længere sætninger, på skrift. Det er dog ikke usædvanligt, at en afatiker kan skrive et ord eller brudstykker af et ord, som han ikke kan sige. Formentlig kan

afatikeren i sådanne tilfælde genkalde sig det visuelle ordbillede, men har i øvrigt mistet fornemmelsen af ordets lydlige og udtalemæssige struktur. Mange afatikere med forståelsesproblemer kommer også til kort med læste tekster, men det kan være en hjælp at se ting på skrift for afatikere, der har lydskelneproblemer eller vanskeligheder med at sammenholde længere sætninger.

Hvis skaden er lokaliseret i eller omkring overgangen til nakkelappen kan læsevanskelighederne overstige problemerne med det talte sprog. Nakkelappen er det sted, hvor synsindtryk modtages og bearbejdes. Hvis skaden rammer selve synsnerven eller det område i nakkelappen, der viderebearbejder synsimpulser, beskadiges eller afskæres fra sprogområderne længere fremme i hjernen. Det kan således forekomme, at en afatiker, som kan skrive på et vist niveau, er ude af stand til at læse det, han selv har skrevet.

Selvom der i reglen er en sammenhæng mellem problemerne med det talte og skrevne sprog, kan der også være forskelle, og man bør derfor aldrig lade læsning og skrivning være uprøvet i forsøget på at kommunikere med en afatiker.

Genoptræning og livsudsigter

Mange afatikere får en lidt bedre sprogfunktion med tiden, men hos de fleste vedbliver der vanskeligheder med at udtrykke sig sprogligt. I længden er social isolation en af de sværeste følger for afatikeren og hans pårørende. Det kan være vanskeligt for omgivelserne at forholde sig til det store tab, som afatikeren har lidt, og hans reaktioner herpå. Venner og bekendte trækker sig ofte tilbage tidligt i forløbet efter nogle mislykkede forsøg på at kommunikere. Det er uheldigt, for dels kan afatikeren med tiden blive bedre til at kommunikere, dels kan

man selv lære at kommunikere bedre med en afatiker.

Afatikeren har brug for hjælp til at komme igennem den svære omstilling, som afasien medfører. Der er behov for en bredspektret og tværfaglig indsats, som udover sprog- og kommunikations-træning også tager hånd om de fysiske, psykologiske og sociale følger af sygdommen. Samfundet tilbyder da også hjælp via talepædagog, fysioterapeut, ergoterapeut, psykolog og socialrådgiver, men behandlersystemet er ikke altid i stand til at give den koordinerede støtte, som de pårørende efterlyser. Målet for genoptræningen må være at afatikeren opnår et bedre liv, en bedre kommunikationsevne, og en bedre sprogfunktion prioriteret i den nævnte rækkefølge.

Med hensyn til kommunikationsevnen arbejder talepædagogen med at lære afatikeren at omgås sit kommunikationshandicap i videst muligt omfang, f.eks. ved at udnytte gestus eller tegnning, eller benytte en kommunikationstavle eller computer som hjælpemiddel. Kendskab til almene principper for kommunikation mellem mennesker og fortrolighed med egne symptomer kan

formentlig også støtte afatikeren og dennes omgivelser.

Talepædagogen arbejder også med selve sprogfunktionen. Det kan dreje sig om generel sprogstimulering, om direkte forsøg på at lære afatikeren de af sprogets elementer, som mangler i hans tale eller forståelse, eller om genoptræning ud fra principper, om at forstyrrende funktioner må overtages i videst muligt omfang af intakte funktioner. I sidstnævnte form for genoptræning forsøger man at lære afatikeren nye måder at udføre gamle færdigheder på.

Forskning indenfor genoptræning er desværre sparsom. Mange har interesseret sig for afasi ud fra mere teoretiske synsvinkler, bl.a. fordi de måder, hvorpå sproget nedbrydes efter en hjerneskade, til en vis grad synliggør mekanismerne bag sprogfunktionen. På længere sigt kan en del af denne forskning forhåbentlig bidrage til vores forståelse af sproget og hjernen i al almindelighed og på denne måde få betydning for genoptræningen af afatikere. På kortere sigt er der i høj grad brug for mere systematisk viden om genoptræningsmetoder og deres effekt.

*Lise Randrup Jensen, f. 1955
logopæd., ph.d.
Center for Hjerneskade
Københavns Universitet*

Nutid eller datid?

Beretningen om et grammatisk trafikuheld

Sprogforskeren Peder Skyum-Nielsen fortalte for et stykke tid siden i radioen om sin doktordisputats. Den handler om fyndord, dvs. korte koncentrerede udtryk der let huskes. Eksempler er ord-sprog som *Lige børn leger bedst*, reklamelogans som *Der er altid plads til en til*. Han fortalte hvordan han var nået frem til at karakterisere forfattere og hele sprogsfærer ud fra deres anvendelse af denne type udtryk.

På et tidspunkt sagde han videre: »Hvordan bruger Grundtvig de korte former? Hvordan bruger Paul Hammerich dem, eller brugte dem, desværre«. Undervejs i sætningen rettede han altså nutidsformen til en datidsform. Jeg bemærkede dette til den jeg hørte udsendelsen sammen med og blev spurgt om hvilken form der var den rigtige.

Det førte til nogle interessante overvejelser. For selv om der nok er logik i sproget, så er det ikke altid klart hvilken form for logik der skal anvendes i det enkelte tilfælde. Eller nej, det fører altid på afveje at tale om sprogets logik. Lad mig hellere sige at der er forskellige grammatiske regler der undertiden kan støde sammen.

Vi har en grundregel om at nutid bruges om det der sker lige nu – *Det regner* – og datid om det der er overstået, det der var engang – *Christian den Fjerde døde i 1648*. Samtidig er det sådan at nutidsformen også kan bruges som al-tid: *Vand fryser ved 0 grader* og datidsformen om ønsker: *Hvis jeg bare havde en million*.

Sprogets regler er altså fleksible. Citerer man H. C. Andersen kan man selvfølgelig sige: *H. C. Andersen skrev et*

sted at ... For han er jo død, det var noget han gjorde for lang tid siden. Men som en smule eftertanke eller iagttagelse vil vise kan man også på fuldgodt dansk sige: *H. C. Andersen skriver et sted at ...* H. C. Andersen er en institution i Danmark, hans forfatterskab, hans henvendelse er stadig levende. Derfor er nutidsformen naturlig.

Men det vigtige er at man ikke kan sige at det ene er mere rigtigt end det andet. Det kommer an på hvor man vil fokusere. Hvis det er på det evigt-gyldige bruger man nutidsformen (der så fungerer som al-tid), hvis det er på at forfatteren ikke lever mere, er datidsformen rimelig. Sædvanligvis skifter de to måder næsten i flæng uden misforståelser.

Problemet opstår omkring de nyligt afdøde, for her får datidsformen pludselig en ny betydning. Forleden hørte jeg nogen tale om den nyligt afdøde store danske filosof Løgstrup i datidsform: *Løgstrup mente ...* Det virkede forkert. Vel at mærke fordi det var en filosofisk sammenhæng om forskellige tænkeres opfattelse af et emne. Datidsformen henledte her – *irrelevant* – opmærksomheden på at den der havde udtænkt tanken var afdød. Det var her en forstyrrende oplysning. I en artikel om Løgstrups liv og levned derimod ville datidsformen være naturlig.

Og så er vi fremme ved at kunne forstå hvad der skete for Skyum-Nielsen i radioudsendelsen. Han anvendte nutidsformen *bruger* i sin sammenligning af forfatterskaber, og i første omgang er der ingen kommunikationsstøj: *Grundtvig bruger*, men i forbindelse med Paul Hammerich, hvis tidlige døds-

fald stadig står i erindringen, får nutidsformen en helt utilsigtet funktion. Den er ikke ment som et udsagn om at forfatteren lever, men er, som jeg har redegjort for, en fast måde at omtale store skribenter.

Men lige netop her er nutidsformen tvetydig, den rammer tilbage i Skyum-Nielsens ører og gør at han føler sig nødsaget til at rette sig selv og kommentere dødsfaldet (ved hjælp af ordet *desværre*). Han talte om Paul Hammerich som forfatter, men på grund af de to betydninger nutidsformen har, oplever

han pludselig – midt i sin forklaring – Paul Hammerich som menneske. *Jesus siger* eller *Jesus sagde*, *Aristoteles siger* eller *Aristoteles sagde*, det gør sædvanligvis ingen forskel. Kun brugt i forbindelse med mennesker der lige er døde træder den dobbelte betydning frem i opmærksomheden. I dette tilfælde er sproget skrøbeligt, og der smutter en utilsigtet betydning med. Dette er det modsatte af sprogets sædvanlige funktion – at meddele de tilsigtede betydninger, at meddele det som den talende ønsker at få frem.

*Lars Henriksen, f. 1945
Cand.mag. og lic.phil. i
dansk og sprogpsykologi
Københavns Universitet*

Mål & Mæle

*Redaktion: Erik Hansen,
Ole Togeby, Carsten Elbro.*

Grafik: Hanne Simone.

*Ekspedition:
Elbro-Tryk, Håndværkervej 10,
postbox 3072, 6710 Esbjerg V.
Telefon 75 15 43 60.*

Tryk: Elbro-Tryk, Esbjerg.

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 138,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til: Ina Nielsen, Institut for Almen og Anvendt Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Njalsgade 86, 2300 København S.

Om morgenbrød og wienerbrød og andet vrøvl

Strøtanker i en bagetid

På den udskårne egetræsskænk i sin spise­stue havde min mormor en cylinder­formet sølv­dåse stående. Den havde en rose som håndtag på låget, og inden i den var der vrøvl, som blev uddelt til børnebørnene efter fortjeneste og mormors forgodtbefindende. Sommetider blev vrøvlet også serveret til kaffen. Vrøvl eksisterer ikke mere i den form, det havde hos mormor. Det var nemlig småkager af vaniljekranse-dej, der – ligesom vaniljekranse – var sprøjtet ud gennem en tylle med stjerneform, så kagerne fik riller, og bagt lysegule ligesom vaniljekranse. Visse bagere insisterede på at kalde kagerne vanilje-vrøvl, hvilket understreger slægtskabet. Ordbog over det Danske Sprog oplyser, at kagerne fik navnet fra betydning 1. af ordet, »hvad der er uordentligt, uregelmæssigt, sammenviklet, -filtret, -rodet o.lgn.« Man kunne have tilføjet, at ordet i denne særbetydning også skifter køn. »Vil du have en vrøvl,« sagde mormor.

Vrøvl var oftest s-formet, men forekom også i andre faconer. Dog aldrig som kranse. Så var der nemlig ingen vrøvl mere, men derimod vaniljekranse, hvilket sært nok er noget helt andet. Kranseformen antog vrøvl kun ved jule­tid. Så var de også hjemmebagte. Det var vrøvl aldrig. Det købte mormor hos la Glace eller Rubow. For hvis man hjemmebagte af den dej, blev det til vaniljekranse. Og hvem i alverden bager vaniljekranse, når det ikke er jul?

Hvilket i sig selv er noget vrøvl. For hvorfor bager vi kun alle de gode småkagespecialiteter i december? Ville

finsk brød ikke smage lige så godt i marts? Men sådan er det nu engang, og når man begynder at tænke tanken, er der en hel del bagværk, hvor navne og associationer har mere med vrøvl end med fornuft at gøre.

Hvad er jul uden jødekager?

For at blive i sæsonens traditionelle bagværk kan vi begynde med at kigge på jødekagerne. De er uundværlige på jule­ens kagefode, og hver familie har sin specielle opskrift eller favoritforretning at købe dem i. Men ret beset er det da noget vrøvl at spise jødiske kager til netop den højtide, jøder absolut ingen del har i. Vi slår igen op i ODS, der definerer kagerne som »en slags småkager, dryssede med sukker og kanel, egl. bagt og forhandlede af jøder.« Det forklarer ganske vist ikke, hvordan kagerne er endt som julebag, men viser, at København – og andre byer – havde en del jødiske bagere, hvis produkter var populære.

Før i tiden var det ikke almindeligt, at der var ovne i byfolks køkkener. Brød og andet bagværk var derfor bagerenes monopol. På forlangende stegte bageren også folks stegte. »Gaasestegen er til Bageren sendt,« står der som bekendt i »Sikken voldsom trængsel ...«.

Først hen imod slutningen af forrige århundrede får også almindelige mennesker mulighed for at bage hjemme hos sig selv. Komfurer bliver almindelige. Så er det vel rimeligt at antage, at man lige fra begyndelsen især har udnyttet bagemulighederne ved jule­tid – den traditio-

Telefon 5011.

Telefon 5011.

John Christensen's Conditori

13, Store Kongensgade 13,

(nær Kongens Nytorv).

Udfører paa Bestilling:

Ise, Isfigurer, Kransekage, Overflødighedshorn.
Lagkage, Fromage og alt henhørende til Dessert etc.
med særlig Omhu og Akkuratesse.

Som Specialitet fremhæves:

Jødebagværk,

bestaaende af Butterkuchen, Bächenkage, Alliancetærte,
Bolischer, brune Kager samt Paaskeæg.

(Kan faas i mindre Stykker.)

Som særlig delikat kan anbefales **Makronkonfekt**
til 1 Kr. pr. Pd. og **Sweitzerstænger** og **-Kringler** til 2 Øre
pr. Stk. samt **Vanillevrøvl** 60 Øre pr. Pd. **Stort Udvalg**
i alle Slags Smaakager.

Alt ovennævnte leveres paa Bestilling i kort Tid.

Da min Forretning har eksisteret under samme
Adresse i 10 Aar, kan jeg, grundet paa min Erfaring
og paa mine hidtidige Kunders Udtalelser, love til-
trædende ærede Kunder, at de ville blive fuldtud til-
fredsstillede, særligt da mit Forretningsprincip altid
har været Omhyggelighed i Udførelsen, nobel Be-
handling og prompt Levering.

Jeg tillader mig herved at anbefale mig til mine
ærede Kunders Bevaagenhed.

Ærbodigst

John Christensen.

Annonce fra ca. 1990. Conditor Christensen har ligefrem »jødebagværk« – herunder »brune«, dvs. jøde-kager – som sin specialitet, skønt han næppe selv er jøde. Han laver også vrøvl.

nelle sæson for overflod af delikatesser. Jødekagerne må have været anset for særlig store sådanne og er derfor kommet fra (jøde)bagerne ind i alle danskeres egne ovne. På den måde kan forbindelsen til julen være etableret.

Kogebøger fra århundredeskiftet har opskrifter på jødekager. Fru Constantin har endda en særlig økonomisk én i sin kogebog fra 1903. Den »egner sig til Julebagning i Huse med mange Børn, som er aldeles fornøjede med dem [kagerne],« skriver hun. Det, der gør opskriften sparsommelig, er, at kagerne ikke er bagt med smør, men med – svinefedt! Dermed er vi unægtelig kommet et godt stykke væk fra kagernes mosaiske oprindelse.

Pudsigt nok hed jødekager i jødiske familier »brune kager.« Således benævnes de fx i Cristine Lassens *Kogebog for Familier, især af den mosaiske Tro* fra ca. 1890. Det brune er ikke, som man umiddelbart skulle tro, kaneldryset, men at man brugte brunt sukker og ikke melis i dejen. Hos mormor havde man derfor til jul to slags brune kager, jødekagerne og så de rigtige brunkager, som er noget andet.

Der var forbløffende mange bagere af jødisk herkomst i København i forrige århundrede. Egentlig var de vel garanteret for, at den jødiske menighed kunne forsynes med bagværk, der var bagt efter de rituelle forskrifter. Men når de jødiske bagere var så mange – endda, skønt antallet af bagere inden for voldene ikke måtte overstige 50 ialt – må det skyldes, at deres varer var populære i alle kredse, ikke kun de jødiske. Ellers ville deres kristne kolleger vel ikke have fremstillet de samme varer – og dermed bidraget til at gøre jødekagerne til danske julekager.

Brødets velsignelser

Teorien om de jødiske bageres fortræf-

felighed styrkes også af navnet på en almindelig ingrediens til bagværk, birkes. Danmark er ene om den gløse. På alle andre sprog hedder drysset det, det er, valmuefrø. Men griber vi atter vor ODS, står der, at birkes er en fordanskning af det hebraiske *birkas*, der betyder velsignelse. Sagen er, at i ortodokse jødiske huse indledes sabbat-middagen fredag aften med, at husfaderen velsigner to brød, som derefter brydes og uddeles til familien. Disse brød skulle selvfølgelig se anderledes ud end det daglige brød, så det blev tradition at flette dem og drysse dem med valmuefrø for at markere festoverflod. De brød købte den jødiske menighed naturligvis hos deres egne bagere, og de har vel heddet velsignelsesbrød. De jødiske bageres succes med brødene, også hos kristne kunder, har fået byens andre bagere til at tage de samme brød på repertoire, og så er funktionen gået i glemmebogen, men navnet blevet ensbetydende med pynten på brødene. Når frk. Jensen i sin kogebog fra 1901 staver brøddrysset berkes, anes der måske ligefrem en gammelkøbenhavnsk udtale af ordet.

Når vi altså går til bageren efter et (smør-, flet-, form-, te-)birkes, beder vi om velsignelse. Vi kan også købe velsignelse i løs vægt. Hos Irma er dagsprisen 6,95 for 50 g, hvilket må siges at være fundet for de penge.

Helt forvirrende bliver det, når man i vore dage kan få grove te-velsignelser uden velsignelse på. Der er i vore dages glæde ved det grove brød opfundet noget, der hedder grov-tebirkes, og dem er der ingen birkes på, men derimod sesamfrø. Nå, når man betænker den fantasi, der udfoldes ved navngivningen af de mange, fortræffelige grovbrød, man kan købe i dag, er velsignelser med sesam i stedet for velsignelse måske ikke spor mærkeligt.

Morgenbrødets begrænsede holdbarhed

Med tebirkes – med og uden velsignelse – er vi ovre i et helt andet, men også umådelig dansk brødbegreb, nemlig det, vi naturligt nok kalder morgenbrød. Mens man i andre lande uden videre får den samme slags brød serveret til alle dagens måltider, er noget sådant aldeles utænkeligt hos os. Morgenbrødet er uspiseligt efter – skal vi sige kl. 10.30, så har vi også taget hensyn til dem, der står sent op. Man kan absolut ikke spise et tebirkes til frokost, end ikke, hvis man faktisk drikker te på den tid af dagen. Endnu mindre går en krydder an, og får man serveret et rundstykke, har man direkte fornemmelsen af at spise gammelt brød. Hvem kan forklare, hvorfor det samme ikke gælder, hvis man får serveret en skive af det (fransk-, fiber-, 3-korns-, birkes- etc.) brød, man købte i hel tilstand hos bageren sammen med morgenbrødet? Begge slags brød er bagt samtidig og har samme holdbarhed.

Det kan man se af, at der *er* former for småbrød, man kan købe om morgenen og servere hele dagen. Det gælder fx alle brovbolle-variationerne. Men det er også brødsorter, som er kommet til i nyere tid og derfor aldrig har fået rigtigt indpas i den gamle, eksklusive, fast sammentømrede morgenbrødsgruppe – til denne hører rundstykker, kryddere (øver- savel som under-) tebirkes, horn og gifler. Morgenbrød er udelukkende bagt af fint hvedemel, for det er luksusbrød. Ikke noget med nymodens sundhedskrav her. Morgenbrød signalerer god tid til morgenkaffen, tandsmør (også et meget dansk begreb), hverken skelen til uret, pengepungen eller kalorierne. Morgenbrød hører sammen med at sove længe og læse søndagsavisen med alle annoncerne. Det er simpelthen uforeneligt med at skulle af sted på job i en fart.

I så tilfælde snupper man en yogurt med drys eller en sund grovbolle på vej ud ad døren.

Hvad gør bageren egentlig med det morgenbrød, han ikke har fået solgt inden kl. 10.30? Det er nemlig oftest væk fra butikken. Laver han rasp af det? Sådant noget må især krydderen være velegnet til, for den er jo en tvebak, først bagt som bolle og derefter flækket og tørristet i ovnen. Det gør den sprød og let at knuse. Det er derfor, den krummer så enormt. Kryddertvebak hed den engang, fordi den – luksusbrød som den er – skulle kryddres med kardemomme. Det bliver den stadig enkelte steder, men de fleste bagere glemmer det, efter smagen at dømme. Det er karakteristisk, at vi kun kender bagværket under dets forkortede navn, både tvebakken og krydderierne er fortrængte. Det ses også af udtalen. Man kan sige krydderier med y eller ø efter vane og dialekt, men man siger altid en krødder. Y-udtalen ligger den overkorrekte udtale af typen Kulvtorvet nær. Ingen sætter mere ordet i direkte forbindelse med krydderier, heller ikke, når vi taler om en krydderbolle. Så mener vi to sammenhængende, endnu ikke flækkede krøddere, som vi køber, når vi skal have morgenbrød og ikke har en bager i nærheden. De købes ofte som så mange andre halvfabrikata i supermarkedet og har ikke mere nogen direkte forbindelse med bagerens friske morgenbrød. Men de er stadig kun anvendelige om morgenen.

Hvad har ikke tyrken på samvittigheden?

Hvis vi går i dybden med morgenbrødet, har noget af det gamle og overraskende aner. Det gælder hornet og især giflen. Dem kan vi nemlig takke tyrkerne for.

Disse lå i 1683 og belejrede Wien i mange måneder, før der nåede undsætning frem til den betrængte by, hvilket

resulterede i, at tyrkerne blev slået så godt og grundigt, at de aldrig mere vovede sig så langt vestpå med militær magt. Men netop i nederlagets time nåede de at sætte dybe spor i Europas kultur og på danske morgenborde.

For det første er der kaffen. Den havde tyrkerne med sig, og den blev for alvor populær efter belejringen. Fra Wien spredtes ikke blot kaffedrikning, men også kafé-kulturen ud over Europa, den sidste i flere forskellige bølger i tidernes løb. Men det er en historie for sig og har kun delvis noget med bagning at gøre.

Der skulle jo nemlig tilbehør til kaffen, og her er det, en wienerbager i sejrsmarschen efter tyrkernes tilbagetog fandt på et virkeligt hit. Vi kender ikke hans navn, og det er synd, for hans opfindelse gjorde ham ret besat til en af menneskehedens velgørere – endda i flere forskellige omgange. Han var som alle Wiens borgere godt og grundigt træet af tyrkernes religiøse symbol, nymånen, som i så lang tid havde vajet fra fanerne i fjendens lejr. Så da tyrkerne var slået, begyndte han derfor at bage hvedebrød i form af nymånen, så hans kunder kunne vise tyrkerne deres foragt ved i

Da tyrkerne opgav belejringen af Wien, begyndte en smart bager at bage brød af samme form som tyrkernes halvmåne. Så kunne wienerne spise tyrkernes forhadte symbol.

bogstavelig forstand at æde det muslimske symbol. Sådan. Nymånebrødene fik efterhånden flere varianter. En blev fx fyldt med nødder eller syltetøj, en anden blev til en småkage af vaniljedej med mandler, ikke ulig vaniljekranse. De blev allesammen knyttet uløseligt til kaffen, arven efter tyrkerne, og som kaffetilbehør fulgte de med kaffen ud i Europa, følgelig også til Danmark. Vi fik endda nymånekagerne ind på forskellige tidspunkter og i flere forskellige former.

Hornet og giflen kom først. Hornet har nymånefaconen og giflen har navnet. *Kipferl* hedder nymånen på visse østrigske dialekter, og det navn fulgte af en eller anden grund bagværket til Danmark. Til gengæld mistede giflen nymånefaconen, da den jo nærmest er en tilspidset pølse, rullet sammen af en dejtrekant. Da kaffen hurtigt blev morgendrik, var det naturligt, at både horn og giffel indgik i morgenbrødets sluttede kreds. Først i nyere tid kan visse horn og giffel bruges senere på dagen. Men så er det, fordi de har fået fyld af skinke, ost, syltetøj eller andet godt, som gør dem fuldstændigt uegnede til morgenbrød.

Wien-København t/r

I anden omgang kom wienerbrødet. Det fik vi i løbet af forrige århundrede sammen med en indvandrerbølge af især schweiziske, men også østrigske konditorer. De åbnede butikker med kafé rundt omkring, især i hovedstaden. Nogle af butikkerne ligger der endnu. Jeg har én i min egen gade. Den har altid heddet Wienerbageriet, men har først for ret få år siden åbnet kafé.

Når man havde et wienerbageri – og det var altså en kvalitetsbetegnelse – bagte man selvfølgelig wienerbrød, hvilket ville sige en lukusudgave af giflen, en kipferl af smørdej med sødt fyld, kort

sagt wienerbrødshornet. Den succes, det blev, fik danske bagere til at følge trop og sætte fantasien til hævnning. De byggede videre på temaet og udvidede både form og indhold. Det blev til kringler, boller, borgmesterstænger, kamme, spandauere etc. etc., fyldt med creme og snav og syltetøj, og så var wienerbrødet pludselig en dansk specialitet og som sådan parat til i dette århundrede at erobre verden under dansk navn. I Wien kan man også købe det. Der hedder det ein Kopenhagener. Det ser næsten ud som en byttehandel.

Det gode, danske wienerbrød har fået en særstilling mellem kager og morgenbrød. Det kan serveres hele dagen fra tidlig morgen og indtil aftenkaffen. Man kan ikke spise kager til morgenmad, men wienerbrød kan man godt. At dømme efter danske hotellere morgenbuffet'er er der endda mange, som kan lide det. D.v.s. ikke de sorter wienerbrød, der skal skæres af, som stænger og smørkager – med mindre man tager det wienerbrød, som kalder sig overskåret, helt bogstaveligt. Eller med mindre man har fødselsdag, for så hører det sig jo til med en stor fødselsdagskringle at skære af, og det er en helt anden sag.

Mon den ukendte wiener-bager fra 1683 – ham, der fik ideen i sin tid – kan følge med fra sin himmel? Eller synes han, det er noget vrøvl?

Og så det franske

I hvert fald kan han nok genkende sin opfindelse i den hidtil sidste bølge, hvor med den er skyllet ind over vort land: *croissant*'en. Her er der tilmed tale om en social stigning, som må glæde ham. Croissant'er er afgjort finere end wienerbrød. Det franske navn giver mindelser om kulturel gastronomi.

Og så er croissant'en i virkeligheden bare den gode, gamle kipferl i dens næsten oprindelige form med både facon

og navn bevaret. Croissant'en må være kommet til Frankrig sammen med kaffen, og mens grunden til kagens navn var i nogenlunde frisk erindring. Croissant betyder halvmåne, simpelthen. Men den har hverken noget at gøre med morgenbrød eller wienerbrød her i landet, selv om den er det oprindeligste wienerbrød og i Frankrig som bekendt fungerer som morgenbrød. Croissant'en kan i dag herhjemme bruges døgnnet rundt og til næsten alt. Når sandt skal siges, er den endt som en finere form for *fast food*. Croissant med salat eller indbagt skinke og ost – eller sågar en rød pølse – er mere kulturelt end en burger eller en pølsevognspølse. Men alligevel.

Noget andet er, at man kan more sig over, hvordan croissant'en, den rigtige,

franske, også kom til de muslimske franske kolonier og gjorde sig populær. Ingen synes at ænse, at bagværket egentlig er blevet til som en forhånelse af Islam.

Men ret beset er det vel ikke mere ulogisk, end at jødekager hører julen til, at morgenbrød bliver gammelt længe før andet brød, og at wienerbrød er en dansk specialitet.

Selv bager jeg også jødekager til jul – endda efter en jødisk opskrift. Men jeg gider ikke stå og sprøjte vaniljekranse ud. Jeg bruger faktisk en østrigsk opskrift på vaniljekipferl med hakkede mandler. De er nemme og dejlige. Men for at de skal se juleagtige ud, bliver de ikke formede som kipferl, men som hjerter. Og hvad er de så? Måske ligefrem en slags gammeldags vrøvl, lige til at lægge i mormors sølvdåse?

*Hanne Goldschmidt, f. 1931
lektor*

Øregaard Gymnasium

Thor Jensens Conditori

22 Vesterbrogade 22

anbefaler sig til de ærede Herskaber med et stort Udvalg af **Lagkager**, **Kransekager** og gode, fyldte **Overflødighedshorn** samt forskellige **Fromager**.

Specialitet:

Iskager, **Isbuddinger** og et stort Udvalg i **Figurise**.

Hjemmelavet **Konfekt** og **Chokolade**.

Smaakager friskbagte flere Gange daglig.

Bestillinger bringes overalt i og udenfor Byen.

Telefon 4761.

Telefon 4761.

Begge annoncerne i denne artikel er fra bogen »Praktisk, nøjagtig og økonomisk Kogebog for Familier, særlig af den mosiske Tro. Af Christina Lassen (uden år)«.

Nitten hundrede tooghalvfems

Engang for ca. 45 år siden blev jeg rettet af min historielærer for at sige *seksten-otteogfyrre*. Det hedder *seksten hundrede otteogfyrre*, eller *seksten hundrede ogtotteogfyrre*, mente han – ikke noget med at droppe *hundrede*. Det syntes jeg han havde ret i, og jeg har sagt sådan siden: *nitten hundrede tooghalvfems*, *atten hundrede treogtredve* osv.

Men trods min historielærers og min indsats har kortformerne bredt sig og er muligvis ved at være de almindeligste: *nitten tooghalvfems*, *atten otteogfyrre* osv. Kort er jo som regel godt, og der er heller ikke noget i vejen med præcisionen i de korte årstal.

Men det er alligvel lidt synd hvis de lange, de med *hundrede*, forsvinder, for der er mere historisk orientering i dem. De minder os om at historien er centreret om Kristi fødsel eller vor tidsregnings begyndelse, hvis De hellere vil have det sådan. De viser os hvordan årene de rulle og skiftes om på jord, århundred efter århundred skrider gennem verden. *Tolv hundrede enogfyrre* fik vi Jyske Lov; *fjorten hundrede tooghalvfems* blev Amerika opdaget, *atten hundrede og fem* blev H. C. Andersen født; nu er det *nitten hundrede tooghalvfems*, og herregud, her sidder jeg på mit sted i det store historiske rum.

For den der lytter, giver *nitten hundrede tooghalvfems* et rungende ekko af tidens gang, mens *nitten tooghalvfems* bare er et tørt bip fra et digitalur.

På samme måde med *det sekstende århundred* over for *1500-tallet*. Den første betegnelse, *det tolvte århundred* osv. er et historisk rum, en periode hvor vore

forfædre levede, sloges, elskede, sled og tænkte. *Elvehundredtallet* er en knap og kedsommelig etiket, et katalognummer.

Selvfølgelig er det besværligt at *det attende århundred* er det hvor årstallene begynder med 17. Problemet kunne løses ved at man siger *syttenhundredårene*. Det ville give os et historisk rum hvor tallene passer.

Erik Hansen

De kære penge har mange navne

Og nu må vi oven i købet til efterhånden at vænne os til endnu et, nemlig den valutacocktail, Det Europæiske Fællesskab serverede den 13. marts 1979 som det centrale element i EMS, Det Europæiske Monetære Samarbejde. En cocktail, som den galliske hane behændigt fik navngivet med et triumferende kykli-ECU! Ja, triumferende er det rette ord, for til navnet ECU knytter der sig den listige historie, at franskmændene, der jo ellers ikke er særlig anglofile, »ædelmodigt« lod englænderne få lov at lægge sprog til den fulde betegnelse for den europæiske valutaenhed, nemlig European Currency Unit, mens de selv »nøjedes« med forkortelsen ECU, der »tilfældigvis« er navnet på den berømte gamle franske guldmønt *écu d'or*, der første gang prægedes af Louis IX (den Hellige) i 1266, senere som sølvmønt, *écu blanc*, af Louis XIII og sluttelig i 1793 som *écu républicain de l'an II*. ECU kommer af latin *scutum*, der betyder skjold, og hentyder til det billede, der oprindeligt var præget på mønten. Senere mønter havde andre motiver, men navnet på mønten ændredes ikke. I datidens danske romanoversættelser omtaltes den i reglen som daler, idet det gav læseren en nogenlunde tilsvarende værdiforestilling.

Ecu

Ecuen er for den franske nationalfølelse lidt af et relikvie, der altså her har fået inflateret, dvs. indblæst, nyt liv. Ganske fikst, må man sige. At navnet så kommer til at lyde forskelligt på de forskellige sprog: eky, ekku, ihkjuh, ekjuh, og at tyskerne ikke kunne blive enige om

kønnet: *der* (fra betydningen Schild) eller *die* (fra betydningen Währungseinheit), indtil Kommissionen på rigtig gammel machomanér bestemte sig for hankøn, det er selvfølgelig et mindre onde; men rigtig smart havde det jo været, hvis man havde kunnet blive enige om et navn med nogenlunde ens udtale på de forskellige sprog sådan som det f.eks. er tilfældet med dollar. Nå, men nu er det løb jo kørt, i hvert fald i denne omgang. Hvad der sker, når ecuen skal omsættes i gangbare mønter, herunder skillemønter, som kan bruges i telefon- og parkeringsautomater, og som så også skal have et navn, måske ecullinger, ja det må tiden jo vise. Indtil videre eksisterer den rent konkret kun som møntsamlerobjekt præget i Belgien (som 50 ECU guldmønt til ca. 9.000 bfr. og som 5 ECU sølvmønt til ca. 500 bfr.) og Spanien (en sølv-ECU til omregnet ca. 250 kr.).

Daler og dollar

Men tilbage til ovennævnte dollar. Hvor kommer det navn nu fra? Er det noget, amerikanerne har fundet på? Nej, slet ikke! Hvis vi skal tilbage til udgangspunktet, så må vi en tur til Skt. Joachimsthal i Böhmen, hvor man i 1519 begyndte at omsætte Erzgebirges rige sølvminer i sølvmønter. Disse blev hurtigt kendt under navnet *Joachimsthaler Groschen*, senere i handelssproget forkortet til Joachsthaler, thaler, dahler, daler og ... dollar. Mønten blev hurtigt officielt gældende overalt i det habsburgske rige og nåede herved via Spanien til Mellem- og Sydamerika. Spanierne slog f.eks. en sådan mønt i Vest-

indien, hvor den gik under navnet *peso de plata*, dvs. sølvvægt, sølvmønt. Amerikanerne kaldte den derimod *Spanish dollar* eller *piece-of-eight*, fordi dens værdi svarede til 8 spanske reals (real = kongelig, altså kongens mønt). I skrift betegnede man den derfor med et 8-tal (der som følge af de skriveskødesløshed efterhånden svandt ind til et S) mellem to lodrette streger, som siden blev trukket ind i S'et, så tegnet blev det \$ (med en eller to streger), som vi kender i dag.

Penge er jo nu engang et spændende emne. De har sat deres præg på menneskene, og menneskene har i bogstaveligste forstand sat deres præg på pengene. Man prægede mønter i guld og sølv og meget andet, med tal og billeder, og man gav dem allehånde navne. Og det vil vi nu prøve at kigge lidt på.

Nogle lande har opkaldt deres mønter efter de billeder, der var præget på dem, det være sig værdighedstegn, sværd og skjolde, religiøse motiver, dyr og fugle, blomster, møntens vægt, materiale, form eller værdi. Andre har valgt navne på berømte personer med tilknytning til landenes historie.

Kroner

I lighed med Island, Norge og Sverige har vi som bekendt valgt det noble værdighedstegn, som en kongekrone er, og den anvendes endda både på kronerne og ørerne. Sidstnævnte betegnelse kommer imidlertid af det latinske *aureus*, der egentlig betyder gyldent og med lidt god vilje rødgyldent, så det kan komme til at passe på en kobbermønt, som jo i øvrigt i vore dage ikke er en rød øre værd.

At Island ikke længere har nogen konge, spiller ikke nogen rolle for møntens navn. Det samme gælder i øvrigt Tjekkoslaviet, hvis valuta hedder *koruna* (med tryk på ko), altså også krone.

Skillemønten *haleru* (flt. halire) er derimod noget vanskeligere at gennemskue. Det er imidlertid en efterligning af det tyske *Heller*, som nogle måske kender fra udtrykket »Es stimmt auf Heller und Pfennig«. Heller kommer af *Haller Pfennig* efter byen Schwäbisch Hall, hvor denne mønt første gang blev præget i 1208.

Til at beskytte kronen og dens bærer kræves mænd med sværd og skjolde, og ligesom Frankrig havde sit skjold, nemlig sin *écu*, så har i dag både Portugal og Chile hver sin *escudo*. Også Østrigs *Schilling* såvel som den nu udgåede engelske shilling og den gamle danske skilling betyder skjold (af germansk skilling).

Rubler og drakmer

Et eksempel med sværd, f.eks. en lanse, kan vi finde hos russerne. På russisk hedder en lanse *kopjo* og som diminutiv *kopejka*, altså en lille lanse, og her har vi oprindelsen til den russiske mønt *kopek* (med tryk på sidste stavelse, så det rimer på apotek), en mønt, der vil være velkendt af læsere af Dostojevski og de andre klassiske russiske forfattere. Den havde oprindeligt et billede af Skt. Georg bevæbnet med en lanse. I dag hører vi ikke så meget om kopeker som om *rubler* (1 rubel = 100 kopek). Dette ord kommer af verbet »rubitsj«, der betyder afskære, afhugge og hentyder til, at man oprindeligt havde sit sølv på sig i form af en stang, en barre eller en spiralformet ring og så huggede en *rubl* af, når man skulle betale et eller andet.

Ikke en lanse, men en håndfuld spid, her stegespid, skjuler sig i Grækenlands drachme eller drakme, men vi skal langt tilbage i tiden, hvor et stegespid hed *obelos*. Det er blevet til møntbetegnelsen en obol, som i øvrigt var den pris, de døde ifølge den græske mytologi skulle betale færgemanden Charon for at blive

sat over floden Styx til Hades' dødsrige, og som de pårørende derfor inden begravelsen anbragte i den dødes mund. Men tilbage til stegespiddene, som åbenbart var noget, man i udstrakt grad havde brug for i huset eller i felten. Der udviklede sig nemlig en slags standardværdi, som bestod i den mængde stegespid, et menneske kunne fatte om med én hånd. Og så er vi omsider fremme ved *drakme*, som betyder »hvad man kan gribe (drassomai) med én hånd«, altså en håndfuld, som sattes til seks spid. I antikken var en drakme derfor = 6 oboler = 48 chalkus (kobbermønter). 100 drakmer udgjorde 1 mine, og 60 miner udgjorde 1 (en) talent (jf. biblens lignelse om de betroede talenter, Matt. 25,14). Mærk, at ordet på dansk er fælleskøn, når det betyder den gamle møntenhed, men intetkøn, når det betyder evner. I dag er 1 drakme = 100 lepta (ental lepton, af leptos, der betyder tynd, svag, og når man tager drakmekursen i betragtning, er det vel ikke helt forkert udtrykt).

Kors, sol og guld

At også et religiøst motiv som korset igennem tiderne har været benyttet på og givet navn til mønter, kan næppe undre nogen. I vore dage kender vi det fra Brasilien, der bruger korset (latin: crux), nemlig i den nye *cruzado*, der er lig med 100 cruzeiros. Tidligere havde man som hovedmønt cruzeiro, der var lig med 100 centavos. Ak ja, den inflation!

Engang havde vi her i Europa de gamle tyske og østrig-ungarske *Kreuzer* med kors på aversen. De var af skiftende værdi, f.eks. $\frac{1}{90}$ af en Thaler eller $\frac{1}{60}$ af en Gulden. Sidstnævnte, som vi også kender som en hollandsk mønt, kommer af middelhøjtysk (1250-1400) *gul-din pfenninc* (guldmønt).

Et andet, til dels religiøst motiv er so-

len i Perus møntenhed *solo*. Her er der altså ikke, som man kunne tro, slægtskab med den franske *sou*, der også tidligere hed *sol*, og som var betegnelsen for det under revolutionen indførte 5-centime-stykke. Det kommer nemlig ligesom det italienske *soldo*, der betegnede det ikke længere eksisterende 5-lire-stykke, af det latinske *solidus*, der er i familie med *solo* og betyder i ét stykke, solid, massiv, fast, værdifast. Via *soldo* med primær betydning *løn*, har vi fået *sold*, som er den løn, man giver de menige militærpersoner, som vi derfor kalder *soldater*, altså egentlig blot *lønmødtagere*.

Gylden

Ovenfor strejfede vi lige den hollandske *gulden* (holl. udt. hrølden), som underligt nok forkortes hfl. Vi ser her bort fra den nymodens forkortelse NLG, som kun bankfolk forstår. At h står for hollandsk, er ikke så mærkeligt, men hvad har fl, med gulden at gøre? Ja, det står for *florin*, og hvor kommer det så fra? Det kommer fra Italien, nærmere betegnet fra byen Florens, som vi idag kalder Firenze (latin: Florentia), hvor man i 1252 begyndte at præge mønter, som blev højt værdsat, og som dannede skole for andre landes møntprægning, således også i Holland, hvor navnet senere ændredes til gulden. På dansk siger vi gyl-den. Englænderne siger guilders. De havde i øvrigt deres egen florin, som var en 2-shilling.

I Ungarn blev i 1946 den helt hjemligt lydende *pengő* (der dog kommer af ungarsk pengeni, som betyder klingende) afløst af *forint* (med tryk på fo). Ordet er en blanding af det italienske *fiorino* (lille blomst) og *fiorentino* (florentinsk), altså en slags lillebroder eller søster til florinen. Fiorinoens lille blomst var en lilje. Den til forint svarende skille-mønt hedder fillér (udt. filær), et ord med en pudsig historie. Det er nemlig en

forvanskning af det tyske *Vierer* (mønten svarede oprindeligt til 4 pfennig). Ungarerne har åbenbart haft samme problem med bogstavet r som kineserne, der ikke kan sige *very well*, men får det til *vellivel*. På samme måde blev *Vierer* til *fillér*.

Men vi er ikke helt færdige med gyl-den. Forholdet er nemlig det, at også den polske *zloty* betyder gylden. På polsk skrives ordet med gennemstreget ł, der udtales »tykt«, nærmest som w, altså *swotti*, i øvrigt på samme måde som l'et i Walesa, som vi strengt taget burde udtale vawængsa. Den tilsvarende skillemønt hedder *grosz*, der betyder tyk – altså lige modsat den græske lepton (tynd). Med *grosz* ser vi umiddelbart slægtskabet med den tyske Groschen.

Denar

Groschen havde oprindeligt en værdi af tre af de ovennævnte Kreuzer. Ordet kommer af latin *denarius grossus*, en fed/tyk denar. Denarius betyder en tier, dvs. et tifold af et eller andet. I dag er en groschen i Østrig $\frac{1}{100}$ af en schilling, i Tyskland et 10-pfennig-stykke.

Denarius er naturligvis også oprindelsen til *dinar*, som kendes fra en række arabiske og asiatiske lande, hvor den lever et broget liv sammen med *dirham* og *rial*. I Libyen er 1 dinar = 1000 dirham, i Algeriet = 100 centimes, i Tunesien = 1000 millimes. I Marokko er dirham derimod hovedmønten = 100 centimes. I Iran er dinaren skillemønt, mens hovedmønten hedder rial. I Irak er omvendt dinaren hovedmønt = 5 rial = 20 dirham = 1000 fil. Så det er med at holde hovedet koldt. Dirham er i øvrigt det samme ord som det græske drakme. Rial og fil har jeg derimod ikke kunnet få fastslået med sikkerhed. Måske er rial det samme som fransk royal og spansk real, altså kongelig og fil kommer måske af det

græske ord fila, der betyder skillemønt, eller det kunne være et indoeuropæisk ord, der bl.a. betyder ringe mængde, lille, tynd, svag, så vi i virkeligheden får samme billede dirham/fil som overfor i drakme/lepton. Men det er altså kun gætterier.

Også dyr og fugle har afsat deres spor inden for pengevæsenet, bl.a. løven, der på latin hedder *leo*, og som er anvendt af Bulgarien: *1 lev* (flt. leva) = 100 *stotinkl* (ental stotinka = hundrededel); Rumæ-sien: *1 leu* (flt. lei) = 100 *bani* (ental ba-no, af ban, der betyder chef for et ba-nat/provins, provinsguvernør); Sierra Leone: *1 leone* (flt. leones) = 100 cents. Landet Sierra Leone er en pudsig sammenblanding af spansk sierra (bjerg) og italiensk leone (løve), altså løvebjerg.

Af fugle er der især grund til at nævne Guatemalas farveprægtige, langhalede nationalfugl, som hedder quetzal (udt. kætsal). Det er også navnet på landets valuta, 1 *quetzal* = 100 *centavos*. I Schweiz har man som bekendt schweizerfranc = 100 centimes. I den tysktalende del af landet kalder man centimen for en Rappen, hvilket er det samme ord som Rabe, altså en ravn, og dette var oprindeligt en spottende betegnelse for ørnen på de schweizermønter, der i det 14. århundrede prægedes i Alsace.

Penny og penge

I nogle lande har man simpelthen navngivet mønterne efter vægt, materiale, form eller værdi. Det kendteste eksempel er vel det engelske pund, der betegnes ved symbolet £, et L, der står for latinsk *libra* (vægt/pund), og som oprindeligt blev skrevet lb knyttet sammen med en tværstreg. Navnet på skillemønten *penny/pence*, der er i familie med den tyske pfennig og vort eget danske ord penge, sågar også med ordet pant, kommer måske af det latinske ord *pan-nus*, der betyder et stykke stof, noget,

der jo ofte tidligere har været benyttet som betalingsmiddel. En anden teori er nævnt i M & M nr. 1 1992, s. 20. Nogle kender sikkert også den engelske møntbetegnelse *guinea* (udt. ginni), som tidligere var den engelske hovedguldmønt, fremstillet første gang i 1663 af guld fra Guineakysten, nominel værdi 20 sh, altså svarende til 1 £ sterling (sterling = mønt med stjernepræg), senere (1717) fastsat til 21 sh. Selv om shilling er gledet ud af det engelske møntsystem i 1971, er det vist stadig kutyme, at honorarer til læger og sagførere samt priser på væddeløbsheste, malerier og ejendomme m.m. angives i guineas, hvilket altså betyder 5% mere end £-beløbet.

Mark

Også den italienske lire, som egentlig hedder lira (flt. lire), kommer af libra. Og Israels *shekel* er en gammel hebraisk, fønikisk og babylonisk vægtenhed for sølv og guld (14-16 g). 1 shekel = 100 agorot (ental agora, kommer af hebraisk agor, der betyder samle, indkassere).

Det spanske ord *peso*, der anvendes om mange mellem- og sydamerikanske valutaer, betyder også blot vægt, Spaniens egen *peseta* = lille vægt. I bestemt form hedder den naturligvis *pesetaen* og ikke, som man kan se i sjusket avissprog, *pesetas'en*. I 1985 ændrede Argentina navnene *peso* og *centavo* til *austral* og *cent* (austral betyder sydlig, hørende til den sydlige halvkugle, sydpol). *Mark* (Tyskland og Finland) betyder mærke og betegner den afmærkede vægtenhed for ædle metaller samt et pengestykke af denne vægt. De to landes skillemonter hedder som bekendt *pfennig* og *penni* (sml. penny).

Japans *yen* betyder bare rund, og selv om den kun er omkring 5 øre værd, er den femtevigtigste verdensvaluta. Og selv om en femøre jo næsten ikke er til at

dele i mindre enheder, er 1 yen = 100 *sen*, der betyder mønt eller penge.

Visse lande, der har møntenheden pund, såsom Egypten, Libanon og Syrien, har som skillemonter *piastre*, der betyder metalplade, af italiensk *piastra*, i familie med plaster, græsk *emplastron*. Det er måske sådan, vi skal forstå udtrykket »at få et plaster på såret« dvs. at få et erstatningsbeløb for svie og smerte.

Dobbelte mønter

En pudsig detalje ved visse møntsystemer er, at man bl.a. har tofoldsmonter, altså mønter, der har en dobbeltværdi af møntenheden, f.eks. de gamle danske dalere (2-kr.-stykker), engelske florins (2 sh.), hollandske dubbeltjes = 2 stuivers = 16 duiten (nu 10 cents). Stuiver kender vi fra Jeppe på Bjerget, der jævnlig bad Jakob Skomager om at få for nok en styver brændevin. Stuiver har i øvrigt samme rod (!) som stub/træstub, dvs. noget afhugget, her i betydningen afhugget metal (samme begreb som i rubel). Også duit (udt. døjt) betyder afhugget, er i familie med oldnord. *thweit*, dvs. tvedelt, hugget i to stykker, et lille stykke hugget af et større. Hvis noget er værdiløst, kan vi sige: »Det giver jeg ikke en døjt for«.

Men for at vende tilbage til det dobbelte, kan vi rette blikket mod de to øer Sao Tomé og Príncipe, tidligere portugisisk koloni, nu selvstændig stat siden 1975. Her hedder møntenheden *dobra* (= 100 centimos). Dobra er portugisisk og svarer til det spanske *dobra*, og det er jo ikke svært at gennemskue. En gammel spansk guldmønt hed en *doblon* (dansk: dublon), som havde en værdi af 2 *escudos*. En mønt af tilsvarende værdi fremstilledes i Tyskland, hvor den kaldtes *pistol*, og i Frankrig, hvor den kaldtes *Louis d'or*. Både gulddubloner og pistoler er jo gammelkendte pengestykker fra vor barndoms sørøverromaner.

En helt speciel navngivning finder vi i den sydafrikanske *rand*. Denne mønt har sit navn efter guldminedistriktet i Transvaal, hvor Johannesburg ligger på de sydlige udløbere af en højderyg ca. 1750 m over havet, som på afrikaans/hollandsk hedder Witwatersrand (smeltevandsrand), i daglig tale blot De Rand eller på engelsk The Rand. Som man ser, benævnes mønter både efter bjerge og dale.

Berømte personer

Til slut en række lande, der har opkaldt deres valuta efter berømte personer.

Albanien: lek – efter Aleksander den Store; tilsvarende kortformsnavne kender vi jo også i dag, f.eks. Alec Guinness og Lex Barker.

*Alexander den Store 336-323
portræteret på mønt 324-23.*

Costa Rica og El Salvador: colón – efter Cristóbal Colón (bemærk trykket); det er ham, vi plejer at kalde Christopher Columbus.

Ecuador: sucre – efter Antonio José de Sucre y de Alcalá, en af Simon Bolívars generaler, der blev Bolívias og senere

Colombias præsident. Samme Sucre har i øvrigt lagt navn, ikke til Ecuadors, men til Bolívias officielle hovedstad (La Paz er regeringsby). Det gik jo lidt broget til i 1800-tallet i Sydamerika.

Nicaragua: córdoba – efter Francisco Fernández de Córdoba, en af conquistadorerne (erobrerne).

Panama: balboa – efter Vasco Núñez de Balboa, spansk opdagelsesrejsende, der i 1513 foretog en ekspedition over Panamatangenen og opdagede Stillehavet. Han gav også navn til en mindre by i kanalzonen.

Venezuela: bolívar – efter den venezuelanske general Simón Bolívar (bemærk trykket), der i begyndelsen af 1800-tallet kæmpede mod spanierne og fejredes som nationalhelt og Sydamerikas befrier. Han blev præsident i flere stater, såsom Colombia, Ecuador, Peru og Venezuela, der jo på et tidspunkt var sluttet sammen og senere kørte hver sit løb.

Her i ligeberettigelsens tidsalder må det naturligvis falde i øjnene, at det udelukkende er mænd, der har spillet en rolle, når pengene har skullet gives navn efter personer, så det er vel kun ret og rimeligt, at kvinderne gennem tiderne har været godt med, når de har skullet gives ud.

*Børge Andersen, f. 1925
translator*

Løsninger til Sprogviden

1. *Butik*, fransk, og *bodega*, spansk, er begge afledt af det græske *apothēke*, som betyder 'forrådsrum'. *Bod* og *boudoir* falder helt udenfor.
2. 60.000.
3. b er det rigtige. Et *fik* er en kafé (eller et konditori).
4. Fejlen er *Brædt*, for det har aldrig været korrekt at stave dette ord med d! Henning Østergård har alle dage været i sin gode ret til at bruge å i sit navn. Stavemåden *sejg* (og *dejg* og *fejg*) har aldrig været obligatoriske; *sej* er altså ingen fejl.
5. a og b er rigtige.
6. *finurlig* betyder 'snild', 'fiks'; *frikadell* betyder 'kødbolle'; *förretning* findes ikke, derimod findes *förrättning*, som betyder 'udførelse af en handling i overensstemmelse med reglerne', jf. dansk *at forrette en vielse*; *gardin* betyder '(rulle)gardin'; *grina* betyder 'skære grimasser'; og *pölsa* er en ret der hovedsagelig består af kødfars.
7. b er den rigtige betydning. *Rovse* kommer sandsynligvis fra norsk *rause*, som er i familie med svensk *rusa* ('fare af sted').
8. b. Politikens slangordbog har ca. 40 slangord for 'penge', blandt andre (*bidefaste*) *bananer*, *basører*, *bønner*, *dask*, *flade*, *gods*, *granater*, *grunker*, *gryn*, *gys-ser*, *hagl*, *janter*, *kasse*, *klejner*, *knapper*, *knaster*, *kugler*, *moneter*, *nødder*, *skej-ser*, *skærver*, *slanter*, *spir*, *spåner*, *stakater*, *stifter* og *søm*.
9. *Kjækken-mødding* er et dansk ord i fransk.
10. *Sock* er det eneste ord, der udtales med den å(r)-lyd, som de fleste danskere fejlagtigt benytter i alle ordene. De fire andre ord har den mere a(r)-agtige lyd, som udtales længere fremme i munden og som kan lyde krukke i danske ører.

Anders Celsius, Rudolf Diesel og den 7. jarl af Cardigan

Mål & Mæle har en plan om at bringe en artikel om personnavne, der er blevet til ord for genstande, forløb, måleenheder osv. Problemet med at skrive en sådan artikel er, at materialet ikke kan findes frem systematisk f.eks. gennem ordbøger; man må vride hjernen og så i øvrigt spørge venner og bekendte.

Det er det, vi gør nu. Nedenfor kommer en liste over de ord, vi kan komme på i Mål & Mæle:

ampere
(måleenhed for elektrisk strømstyrke)

basedow
(sygdom med forstørret skjoldbrusk-kirtel)

bechamel
(sovs)

braille
(punktskrift for blinde)

cardigan
(trøje med lange ærmer)

celsius
(måleenhed for temperatur)

chesterfield
(engelsk møbelstil)

diesel
(olie)

donat
(skolegrammatik)

fahrenheit
(måleenhed for temperatur)

havelock
(ærmeløs kappe)

hertz
(måleenhed for svingninger)

joule
(måleenhed for energi)

nelson
(nakkegreb i brydning)

mansard
(tagkonstruktion)

megære
(arrig kvinde)

mentor
(vejleder)

mæcen
(person, der støtter kunstnere og videnskabsmænd)

nestor
(den mest erfarne i en gruppe)

newton
(måleenhed for kraft)

nimrod
(ivrig jæger)

obsidian
(bjergart)

ohm
(måleenhed for elektrisk modstand)

poe
(vurderingsenhed for kriminallitterær spænding)

røntgen
(en slags elektromagnetiske stråler)

sandwich
(sammenlagte brødsiver med pålæg)

sarabernard
(kage)

stradivarius
(violin)

watt
(måleenhed for energi)

ångström
(måleenhed for længde)

Ordene må også gerne være afledninger,
f.eks.:

dræsine
(hånddrevet skinnekøretøj)

guillotine
(apparat til halshugning)

lynche
(folkemængdes personhævn ved selv-
tægt)

marionet
(dukke i dukketeater)

marts
(måned)

mausel
(kortspil)

makadamisere
(belægge en vej med grus og tjære)

montgolfière
(varmluftsballon)

pasteurisering
(varmebehandling af fødevarer)

Kan læserne hjælpe os med at gøre li-
sten længere? Send et brev med mang-
lende ord af denne type, gerne med en
ganske kort betydningsangivelse (*have-
lock*: ærmeløs kappe).

Vi er dog ikke interesserede i alle ord
med personnavne i. Alle ismerne og -
ist'erne er trivielle i denne sammen-
hæng: jansenisme, masochist, narcissist,
marxisme, maoisme osv. Vi er heller
ikke interesserede i sammensætninger
såsom *bøf Stroganoff*, *mortensaften*,
stalinorgel, *jakobsstige*, *nobelpreis* eller
napoleonskage. Og vi samler ikke på ty-
pebetegnelser som en *Rembrandt*, en
Ford eller en *Browning*. Men der skulle
alligevel være ord nok at samle på.

Erik Hansen og Carsten Elbro

Sprogviden

1. Hvilke af følgende ord er beslægtet:
apotek – bod – butik – bodega – bou-
doir
2. Hvor mange opslagsord rummer
Retskrivningsordbogen? Hvilke af
følgende tal kommer tættest på:
40.000 – 60.000 – 80.000
3. Når man siger om en svensker at hun
går fika, så
 - a. bliver hun fyret
 - b. går hun på kafé
 - c. tager hun på ferie
 - d. går hun til globryllup
 - e. dumper hun til eksamen
4. Følgende tekststykke er skrevet med
retskrivningen fra før 1948. Find sta-
vefejlen!

Bænken ved Stoppestedet var sna-
rest et smalt Brædt paa to Pæle, og
det var ikke morsomt at skulle til-
bringe Ventetiden paa saa ubekvem
en Maade. Det blev da ogsaa en sej
Omgang, især i det Vejr. Men jeg
kunde ikke give Slip paa Tanken
om at komme til Byen og gøre et
tredie Forsøg paa at faa fat i Hen-
ning Østergård, inden det blev for
sent. Endelig, Klokken lidt over 9,
kom Bussen.
5. Hvilken eller hvilke forklaringer af
følgende er rigtige:
 - a. *Kikhavn* betyder 'havnen hvorfra
man kan kigge ud over Kattegat'.
 - b. Byen *Tappernøje* har navn efter
en kro som var kendt for at man
der snød gæsterne ved at tappe
for lidt øl i krusene.
- c. Byen *Herfølge* fik sit navn da den
svenske hærs tros, dvs. dens følge
af håndværkere, marketendere,
luddere o. a., var stationeret der
under Københavns belejring
1658-59.
6. Hvilke(t) af følgende ord er ikke
svenske:
finurlig, frikadell, forretning, gar-
din, grina, pölsa
7. Hvad betyder *rovse*?
 - a. at revse, d.v.s. at give belærende
skældud.
 - b. at rutsche, fare eller styrte ned.
 - c. at gå på rov eller at plyndre.
 - d. at skifte partner i kædedans.
8. Hvor mange forskellige slangord er
der i Politikens slangordbog for
'penge'?
 - a. ca. 20
 - b. ca. 40
 - c. ca. 100
9. Vi har mange madord fra fransk;
men hvad hedder egentlig køkken-
mødding på fransk?
10. Fire af disse ord udtales på engelsk
med samme vokallyd; det femte har
en afvigende vokallyd. Hvilket? *Sun*
(*'sol'*), *son* (*'søn'*), *suck* (*'suge'*),
sock (*'sok'*), *duck* (*'and'*).